

Speteby i Lerbo

Av Svante Strandberg

Namn och bygd 110 (2022), 19–26.

Svante Strandberg, Department of Scandinavian Languages, Uppsala University:
Speteby in Lerbo.

Abstract

Speteby is a large village in the parish of Lerbo, Södermanland. It is part of a Bronze and Iron Age settlement. Older texts refer to the village as *spitaby* 1366, *spitaby* 1367 and *spetaby* 1453. The author is inclined to link the first element of *Speteby* with words such as OSw. *spit* n., f. for ‘pointed staff; stick; spit’ and the Modern Swedish *spita* f. ‘pole for hanging cereal crop to dry’. He entertains the idea that *Speteby* before the final element *-by* ‘farm; village’ contains an older name for nearby Lake Spetebysjön from OSw. **Spite* m. ‘the pole-like lake’ or – rather – ‘the lake with the tip; the lake with the pointed bay,’ or similar.

Keywords: village names, lake names, words including *spit-* ‘something pointed’, derivatives, *an-stem*, semantics, metaphors, topographic studies.

Speteby är en sörmländsk by i Lerbo socken. Äldre skrivningar av dess namn är bl.a. *Spitaby* 1365 22/7 [Oppunda hdstg] SD 8 s. 682 avskr., *spitaby* 1366 e. 11/6 [Oppunda hdstg] SRAp or. (SD 9 s. 63), *spitaby* 1367 24/7 Oppunda hdstg SRAp or. (SD 9 s. 251), *spitaby* 1379 18/6 [Oppunda hdstg] SRAp or. (SD 11 s. 810), *spytaby* 1381 19/10 Oppunda tingsplats SRAp or. (SD 12 s. 274), *spytaby* 1382 9/10 Oppunda tingsplats SRAp or. (SRP 1763) och *spetaby* 1453 27/1 Oppunda hdstg SRAp or. (DN 16 s. 187). Jfr Hellberg 1935 s. 46 ff., DMS 2:5 s. 198. Belägg i OAUjb är bl.a. *spetby* 1535, *spiittby*, *spittby* 1551, *Spittby* 1554, *Spetby*, *Speteby* 1557, *spetteby*, *speteby* 1558, *Spetteby* 1559 och *Spetby* 1571. På LSA-kartan C 13:35 (1677) skrivs namnet *Spetteby*. Ett upptecknat ortsuttal är *spettby* med grav accent och huvudtryck på första stavelsen (G. Annell 1931, S. Strandberg 1969, OAU).

Efter sörmländska förhållanden är Speteby en betydande by. Den var till ytan socknens största, meddelar Lina Campbell (1988 s. 232). Hon uppger att de äldsta lämningarna kring Speteby stammar från bronsåldern. »Här finns också ett flertal gravfält från äldre och yngre järnålder, varav åtminstone de

yngre kan ha utgjort Spetebys gårdsgravfält.» Se vidare Wigren (1988 s. 48, 39).

Utan att ingå på namnens betydelse omtalar Elof Hellquist (1918 s. 37) *Speteby* i Lerbo och dessutom *Speteby* i Näshulta socken, Sörmland, och ett fornsvenskt *Spi(t)taby* i Vendels socken, Uppland.

De tre toponymerna har senare behandlats av Lars Hellberg (1934 s. 25 ff.). Denne håller för troligt att det rätt sent belagda *Speteby* i Näshulta är ett uppkallelse-namn och framhåller att avståndet till Lerbo endast är några mil. Han nämner möjligheten att förleden i *Speteby* i Lerbo innehåller fsv. *spit* n., f. 'spetsig stång, sticka, spett' men tillägger att detta tycks vara en »ur betydelsesynpunkt mindre fördelaktig tydning» och föredrar att sammanhålla *Speteby* med de från Sörmland upptecknade ordformerna *speta* f. och *spita* f.; av honom anförda exempel är det från Råby-Rekarne socken upptecknade *speta* i betydelsen 'strumpsticka' och som personbenämning och det i Julita socken – liksom Lerbo belägen i Oppunda härad – påträffade *spita* 'stör att sätta upp säd på för torkning'. Upptecknat från Husby-Rekarne socken är *spit* m. 'krake, på åkerfältet nedsatt stör med kärve på' (OSDs). Med hänvisning till sammansättningar på *bradh-*, *brødh-*, *eke-*, *iærn-* och *steke-* ger Söderwall (Sdw) betydelsen 'spett, spetsig stång, spetsig sticka' för fsv. *spit* n. och f. Se om *spit-*, *speta* och *spita* Rietz (1867 s. 655 f.), Hellquist (1948 s. 1038 ff.), SAOB (S 9533, 9608) och om *spit-* också Torp (1919 s. 691) och Heidermanns (1993 s. 535 f.). Man har övervägt möjligheten att nysv. *spita* delvis återgår på en avljudsform med lång stavvokal (se SAOB S 9533).

En från Närke meddelad innebörd av *speta* f. är 'stör varmed en rågång utstakas' (Rietz 1867 s. 656). Utan att binda sig vid ett visst tolkningsalternativ finner Hellberg tanken på ett sådant *spet-* i *Speteby* tilltalande och erinrar därvid om den välkända användningen av ordet *stav* om råmärken (se därom t.ex. Lindqvist 1926 s. 305, Stähle 1954 s. 130 f.). Han är inte böjd att anta att förleden i *Speteby* »skulle vara av jämförande betydelse».

Ett värmländskt *Spetmyren* väster om Fryken sammanställs i SOV 8 (s. 100) med bl.a. *Speteby* i Lerbo. Innebörden av namnleden *Spet-* befinns vara oviss; »möjligen innehåller den sv. dial. *speta* 'smal stör'».

Mot bakgrund av de medeltida beläggen kan *Speteby* inte antas innehålla genitiv av ordet *spita* f. Genitiv av *spit* n. är däremot tänkbar.

Man kan inte bortse från möjligheten att förleden i *Speteby* åsyftar ett gränsmärke; jfr det nyssnämnda *speta* f. 'stör varmed en rågång utstakas', *stav* 'råmärke' och i övrigt t.ex. det av Natan Lindqvist (1926 s. 321 ff.) behandlade *Stång-*. Spetebys gamla bybebyggelse ligger dock inte i omedelbar närhet av en by- eller sockengräns på fasta landet, och dess namn innehåller ju inte något *spita* f. Namnet kan väl ändå utifrån ett **spit-* åsyfta förekomst av störar av något slag (krakstörar, virkestäkt?) eller åsyfta något smalt och spetsigt i ter-

rängen närmast byboplatsen (t.ex. smala och spensliga träd eller trädskatar?); jfr Lis Weise (i DS 16 s. 91: »Subst. *gand eller gandi kunne tænkes at hentyde til skovvækst af en spec. art») och – om olika möjligheter att förstå *Stav-* i sjönamn – Indrebø (1924 s. 187 f., 271 f.), Venås (2002 s. 361). Det är svårt att påvisa något omedelbart övertygande topografiskt namngivningsmotiv inom byns landområde. I detta läge faller det sig naturligt att rikta blicken mot den intilliggande Spetebysjön. *Speteby* kan innehålla ett forntida namn på denna (*Spetteby siön* 1630 LSA C 65–27:c2:10–11, *Fimpta Siön* 1677 LSA C 13:35, *Spetebysjön* 1691 LSA C 10:221, *SpetbySiön* 1763 LSA C 43–44:1).

Spetebysjön ligger i bronsålders- och järnåldersbygd. Man har inte anledning att tro att dess nutida namn är det tidigast använda om detta vatten. Att sjön i våra dagar kallas *Spetebysjön* är inte förvånande; Speteby äger en längre strandsträcka utmed sjön än någon av de andra omgivande byarna (Gek 1904, ek 9G8g, 8h). Stora delar av strandlinjen i övrigt tillhör Fimta och Väla i Sköldinge socken. Namnet *Speteby* tycks lättare än *Fimta* kunna förenas med tanken på en toponymiskt bevarad hydronym avseende Spetebysjön. Bynamnet *Väla* (< *Vædhl-*) åsyftar snarast förhållanden rörande vattendraget från Spetebysjön till Lillsjön; se om grundordet fsv. **vædhil*, fda. *wæthil*/fvn. *vaðill*, nyisl. *vaðall* 'vadbart ställe i vatten' m.m. Strandberg (2012 s. 409 med hänv.) och om *Väla* t.ex. Ståhl (1981 sp. 70).

När Sonja Wigren (1988 s. 48) omtalar yngre gravfält vid Speteby tillägger hon att »de många äldre järnålderslämningarna antyder en ännu äldre gård». Om en sådan har funnits, kan *Speteby* likafullt – som namn på den del av »urbyn» som legat närmast stranden – ha en förled åsyftande den intilliggande sjön. Tänkbart är att »urbyn» eller området kring Speteby efter sjön har kallats **Spite* m. eller, med plural form, **Spitir*/**Spitar* och att *-by* är tillfogat sekundärt; jfr Hellquist (1918 s. 94 ff.) om tillägg av *-by*.

Ett om Spetebysjön använt fsv. *Spite* m. kan möjligen åsyfta störliknande vegetation vid stränderna. En mer påtaglig namngivningsgrund erbjuder dock sjöns form. Stränderna kring vattenspegeln är merendels så höga att det rimligtvis har varit lätt att få en uppfattning om sjöns utseende.

Ett **Spite* m. har möjligen betingats av hela den rätt smala sjön. I så fall kan namnet ge exempel på metaforisk avledning och vara en movering av *spita* f. eller en *-an*-avledning av *spit* m. Tänkbart är också en metaforisk sekundär namnbildning innehållande ett **spite* m. 'spetsig stör' e.d.

I litteraturen finner man exempel på hur hydronymer har antagits åsyfta eller kunna åsyfta stav- eller käppliknande form. Se t.ex. Hellquist (1903–06 I s. 172 f., 3 s. 71, Strandberg 1991 s. 233 f., dens. 2009 s. 37: *Gisslaren* i Uppland : *gisl* 'stav'), Karsten (1921 s. 274: *Skakelkäpp*, träsk i Österbotten), Indrebø (1933 s. 172: *Spålen*, sjö i Buskerud fylke : *spol* m. »spile, stong, ei av ribbone i ei grind eller rist»; jfr NSL s. 420), Lindqvist (1926 s. 324: *Stångviken* i Föl-

linge socken, Jämtland), Ekre (1960 s. 88: ett förmodat **Stava* eller **Stavåi* i Jotunheimen: »har bratt og stavbeint laup»), DSÅ 2 (s. 197: **Ganda*, gammalt namn på Vestermølleå, Själland; jfr Lis Weise i DS 16 s. 91), Stemshaug (1997 s. 40: »Spjøta, Stavåa og Stokka renn beint»).

Gjende, namnet på en stor sjö i Oppland fylke, har tolkats som en *-ia*-avledning till fvn. *gandr* m. 'käpp' (Indrebø 1924 s. 71, 270 f., jfr bl.a. NG 6 s. 111, Ekre 1960 s. 55, 76, NSL s. 172 f.). Den långsträckta och smala sjön har rak form. Försåvitt *gandr* inte har fått en appellativisk betydelse 'rak (käppliknande) (natur)formation' e.d., ligger det nära till hands att betrakta *Gjende* som ett avlett metaforiskt namn.

Formen hos sjön Sparren i Långhundra härad och Sjuhundra härad i Uppland gör det ytterst naturligt att – som Hellquist (1903–06 1 s. 569) gjort – förbinda dess namn med *sparr(e)*. Äldre belägg för hydronymen är bl.a. *Sperr* 1639 LSA A 73–2:a6: 50–51 och *Sparr* 1724 LSA A 73–2:1. Den inte obetydliga sjön består av tre markerat långsmala vikar som från mittpunkten sträcker sig åt olika håll (T 11I SO).

Bjälken är en långsmal sjö i det sörmländska Ärla (T 10G SO). Hellquist (1903–06 1 s. 53 f.) förbinder dess namn med ordet *bjälke* och antar att det är sjöns form som åsyftas.

Ett sjönamn *Rafti* i Odenseområdet är enligt John Kousgård Sørensen (DSÅ 5 s. 308) bildat till fda. *raft* m. »rafte, stok, lægte, spær» och snarast föranlett av sjöns långsmala form. Jfr Nyman (2000 s. 439) om *raft* och NSL (s. 354) om **Raptr* och *Raftsundet* i Nordland fylke och (s. 428) om *Stokken* och *Stokksund* i Sør-Trøndelag fylke.

Vid Stavsjøen i Ringsaker, Hedmark fylke, ligger gården Stav. Kjell Venås (1987 s. 464) framhåller att sjön är rak som en stav och håller för möjligt att hydronymen ursprungligen har varit osammansatt.

I ett om Spetebysjön använt **Spite* m. kan *Spit-* åsyfta endast en del av sjön. Ett markerat drag i sjöns topografi är den böjda spetsiga nordänden, som utgör en något avsnörd vik; se fig. 1 och 2, Gek 1904, T 9G NO, ek 9G8g). Viken övergår vid sjöns utlopp i sumpmark och dess spetsiga ändparti kan nog under forntiden ha varit ännu mer utdraget och spetsigt eller käppformat; från denna nordliga vik rann sjöns gamla avlopp genom sidländ mark. För Spetebysjöns vattennivå anger Glk Aa 22 (1867) 82,8 fot [nära 24,6 m], Gek 1904 24,6 m och T 9G NO (1960) 23,3 m. Den sänkning av sjöns vattenstånd som dessa siffror omvittnar rimmar väl med tanken att den nordliga viken fordom sträckt sig ännu längre ut i avloppsåns riktning och varit ännu spetsigare. Lätt att motivera sakligt är sålunda ett **Spite* m. 'sjön med spetsen' e.d.

Tolkningar av hydronymer med endast en del av en sjö som saklig utgångspunkt föreligger i litteraturen.

Fig. 1. Utsnitt ur Gek 1904. Bilden visar Spetebysjön i Lerbo med dess nordliga kilformade vik. Foto: Daniel Solling.

Fig. 2. Utsnitt ur kartan LSA C 13:35 från 1677. Bilden visar bl.a. Spetebysjön (kartans Fimpta Siön) i Lerbo.

Ett äldre belägg för sjönamnet *Bågen* i Karbennings socken, Västmanland, är *Siön Bågen* 1699 LSA T 23–6:1. Harry Ståhl (1984 s. 31), med den anförda skrivningen *Bogen* 1662, är böjd att snarast betrakta denna hydronym som bildad till fsv. *bogi*, nysv. *båge* »med syftning på den krokiga södra delen av sjön» (jfr Hellquist 1903–06 1 s. 78).

Sjönamnet *Skattungen* i de dalska socknarna Ore och Orsa har tolkats som ett **Skatunger* 'sjön med skate (en utskjutande vik)'; se Lindén (1947 s. 148), Ståhl (1975 s. 4).

Ett *Hakatjernet* i Brandbu, Oppland fylke, kan efter Gustav Indrebøs mening (1924 s. 86) innehålla mansnamnet *Haki* men snarare appellativet *hake*: »Tjørni gjer etter RK ein skarp bøyg paa seg i den eine enden.»

Namnet *Krykkjetjerni* i Flesberg, Buskerud fylke, är Indrebø (1933 s. 107) böjd att sammanhålla med *krykkje* f. 'krycka': »Tjørni bøygjer seg skarpt i den eine enden, so det kunde minna um eit stav-handtak, kanskje um tvertreet paa armstaven aat kryplingar.»

Halen heter en sjö i Jämshögs socken, Blekinge. Harry Ståhl (1976 s. 27, bild s. 31) återför den nutida formen på ett **Halasjön* och tolkar hydronymen utifrån ordet *hale* 'svans'. »Namnanledningen är den långsmala nordliga vik eller båda de nordliga vikarna, som går ut från den söderut bredare sjön.» Jfr Hellquist (1903–06 1 s. 210), DSÅ (3 s. 18 f.).

Det sörmländska sjönamnet *Viggaren* i Björkviks socken tycks snarare vara bildat till *vigg(e)* m. 'kil' än till fågelbeteckningen *vigg(-)*; se Strandberg (1985 s. 50 f.), dens. (1991 s. 183, 237); jfr Hellquist (1903–06 1 s. 708 f.). I sin helhet kan sjön knappast sägas vara påfallande kilformad. Glk Aa 22 (1867) visar dock hur Viggaren sträcker en kilformad vik österut, mot utloppet i Skarendalsån. Hydronymen kan sålunda betyda 'sjön med vigen, kilen'.

Ett om Spetebysjön fordom använt **Spite* m. kan som framhållits ovan möjligen vara betingat av hela sjöns långsträckta form. Då sjön i sin nordligaste del böjer sig markerat mot öster och därmed inte är rak i sin helhet, föredrar jag dock förklaringsalternativet att det är den avsmalnande, pilspetsliknande viken där som föranlett användningen av *spit-* i sjöns namn.

Medveten om att även andra tolkningar av *Speteby* i Lerbo kan tänkas framlägger jag sålunda förslaget att dess namn betyder 'gården (byn) vid sjön Spite (möjligen 'den störliknande sjön' e.d. men snarare 'sjön med spetsen, den spetsiga viken' e.d.)'.

Källor och litteratur

- Campbell, Lina, 1988: 68 kulturhistoriska miljöer. I: Sörmländsk bygd under 7000 år. Kulturminnesvårdsprogram för Katrineholms kommun. Red.: Lina Campbell. Katrineholm. S. 96–300.
- Ekre, Lars, 1960: Opplysninger til stadnamn frå Midt-Jotunheimen og tilgrensande bygder. Oslo–Bergen. (Skrifter frå Norsk stadnamnarkiv 1.)
- Gek 1904 = Karta öfver Oppunda härad. 1904. (Kartlagdt åren 1898–99.)
- Glk Aa 22 = Sveriges geologiska undersökning. Ser. Aa. Blad 22. 1867.

- Heidermanns, Frank, 1993: Etymologisches Wörterbuch der germanischen Primäradjektive. Berlin–New York. (Studia linguistica Germanica 33.)
- Hellberg, Knut, 1935: Herrar och bönder i Lerbo i äldre tider. Ett bidrag till socknens historia. Katrineholm.
- Hellberg, Lars, 1934: Bebyggelsenamnen i Näshulta socken. Södermanl. 1. Uppsala. Otryckt proseminarieuppsats, Isot.
- Hellquist, Elof, 1903–06: Studier öfver de svenska sjönamnen, deras härledning och historia [1–6]. Stockholm. (SvLm 20:1–6.)
- 1918: De svenska ortnamnen på *-by*. En öfversikt. Göteborg. (Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhälles handlingar. Fjärde följd 20:2.)
- 1948: Svensk etymologisk ordbok. 3 uppl. Lund.
- Indrebø, Gustav, 1924: Norske innsjønamn 1. Upplands fylke. Kristiania. (Skrifter utg. av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. 2. Hist.-filos. klasse 1923:7.)
- 1933: Norske innsjønamn 2. Buskerud fylke. Oslo. (Skrifter utg. av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. 2. Hist.-filos. klasse 1933:1.)
- Karsten, T. E., 1921: Svensk bygd i Österbotten nu och fordom. En namnundersökning. 1. Naturnamn. Helsingfors. (Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland 155.)
- Lindén, Bror, 1947: Dalska namn- och ordstudier gällande särskilt Mora tingslag och Österdalsområdet. Serieordnade smärre studier [1]. Stockholm. (SvLm B 49.)
- Lindqvist, Natan, 1926: Bjärka-Säby ortnamn 1. Stockholm. (Bjärka-Säby i monografier.)
- Nyman, Eva, 2000: Nordiska ortnamn på *-und*. Uppsala. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 70. Studier till en svensk ortnamnsatlas 16.)
- Rietz, Johan Ernst, 1867: Svenskt dialekt-lexikon. Ordbok öfver svenska allmogespråket. Malmö–Köpenhamn–Leipzig–London.
- Stemshaug, Ola, 1997: Elvenamn. I: NSL. S. 37–40.
- Strandberg, Svante, 1985: Femton sörmländska sjönamn. Etymologi och formutveckling. I: SaoS. S. 49–102.
- 1991: Studier över sörmländska sjönamn. Etymologi, namnbildning och formutveckling. Uppsala. (Skrifter utg. genom Ortnamnsarkivet i Uppsala. Ser. B. Meddelanden 8.)
- 2009: Sjönamnet *Gisslaren* och gårdnamnet *Gisslingstorp*. I: Björkviks hembygdsförening. Årsskrift. S. 36–37.
- 2012: Bynamnet *Edvalla* i Hållnäs. Ett tolkningsförslag. I: Kyrka, kultur, historia – en festskrift till Johnny Hagberg. Red.: Marcus Hagberg, Lena Maria Olsson & Sven-Erik Pernler. Skara. (Skara stiftshistoriska sällskaps skriftserie 69.) S. 407–412.
- Ståhl, Harry, 1975: Hansjö, Skattungen och några andra orsanamn. I: Orsa skoltidning 45 (1975:3). S. 3–4, 15.
- 1976: Ortnamn och ortnamnsforskning. 2 uppl. Stockholm.
- 1981: Färdvägsnamn. I: KL 5. 2. opl. Sp. 68–73.
- 1984: Ortnamn i Karbenning. I: Karbenning. En Bergslagssocken. Norberg. S. 25–34.
- Ståhle, Carl Ivar, 1954: Ortnamn och bebyggelse i Västra Vingåker. Nyköping. (Sörmländska handlingar 18.)
- Torp, Alf, 1919: Nynorsk etymologisk ordbok. Kristiania.
- Venås, Kjell, 1987: Norske innsjønamn 3. Hedmark fylke. Oslo.
- 2002: Norske innsjønamn 4. Telemark fylke. Oslo.

Wigren, Sonja, 1988: Förhistoriska spår. I: Sörmländsk bygd under 7000 år. Kulturminnesvårdsprogram för Katrineholms kommun. Red.: Lina Campbell. Katrineholm. S. 32–52.

Summary

Speteby in Lerbo

By Svante Strandberg

Speteby is a village in the parish of Lerbo, Södermanland. Older texts refer to the village as *spitaby* 1366, *spitaby* 1367 and *spetaby* 1453. In terms of villages in the Södermanland region, Speteby is significant. It is part of a Bronze and Iron Age settlement.

There is much to support the suggestion that – etymologically speaking – the village's name correlates with words such as the OSw. noun *spit* f. 'pointed pole; pierce; spit', Modern Swedish *speta* f. 'stake used to mark a boundary' and *spita* f. 'pole used for hanging cereal crop to dry'. The author entertains the idea that *Speteby* before the final element *-by* 'farm; village' contains an older name for nearby Lake Spetebysjön, from OSw. **Spite* m. 'the pole-like lake' or – rather – 'the lake with the tip; the lake with the pointed bay,' or similar.